

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ

Дудніков М.О., к.філол.н., докторант

Криворізький державний педагогічний університет

У статті розглядається жанр історичного роману в руслі функціонального підходу до літератури. Береться до уваги схема „епоха – письменник – твір”, а також додатковий компонент „читач”. Функції історичного роману досліджуються в контексті його еволюції.

Ключові слова: функціональний підхід, історичний роман, історизм, еволюція жанру.

Дудников Н.А. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА / Криворожский государственный педагогический университет, Украина.

В статье рассматривается жанр исторического романа в русле функционального подхода к литературе. Принимается во внимание схема „эпоха – писатель – произведение”, а также дополнительный компонент „читатель”. Функции исторического романа исследуются в контексте его эволюции.

Ключевые слова: функциональный подход, исторический роман, историзм, эволюция жанра.

Dudnikov N.A. THE MAINE FUNCTIONS OF HISTORICAL NOVEL / Krivorozgian Pedagogical University, Ukraine.

The article deals with the genre of the historical novel in terms of functional approach to literature taking into consideration the scheme “epoch – writer – fiction” as well as its additional component “reader”. The functions of the historical novel as a genre are investigated from the point of view of its evolution.

Key words: functional approach, historical novel, evolution of the genre.

Історичний роман – це складне і унікальне історичне та, якоюсь мірою, історіографічне явище, він залишається найменш дослідженим і в плані його змісту та форми, і з точки зору його специфічних особливостей та функцій.

Про жанр історичного роману писали такі дослідники, як Л.П.Александрова, Ю.О.Андрєєв, С.Андрусів, І.П.Варфоломєєва, Л.І.Гурова, К.Кларк, Г.Лукач, С.М.Петров, М.П.Рудякова, В.Юдін та ін., але вони мало приділяли уваги функціональним особливостям історичного роману.

Будь-яке визначення жанру твору має своє призначення (функцію). Досліджуваний жанр функціонально концентрується на історичній пам'яті.

Одним із перших на це звернув увагу Платон. Він говорив, що „забуття є зникненням пам'яті” [10, 40], а пам'ять кваліфікує як „збереження відчуттів” [10, 41]. „Пам'ять спрямована на те ж, на що спрямовані відчуття, та пов'язані з цими відчуттями враження здаються мені ніби записуючими в нашій душі відповідні промови. І коли таке враження записує правильно, то від цього в нас виходить справжня думка і справжнє мовлення; коли ж цей наш писар зробить невірний запис, виходять мовлення, протилежні істині” [10, 49]. Більше того, Платон звертав увагу на важливу функцію – часу. Час минулий, теперішній неодмінно породжує роздуми людини (читача) і про майбутнє. Філософ вважає, що з майбутнім пов'язуються відчуття і зміст людських надій: „...ми протягом всього життя справджені надій” [10, 50].

На відміну від Платона Аристотель говорить про особливі функції історії й особливості історичної пам'яті в самому процесі художньої творчості: „... завдання поета – говорити не про те, що було, а про те, що могло б бути, можливо в силу вірогідності або необхідності. Тому що історик і поет різняться не тим, що один пише віршами, а інший прозою, ... – ні, різняться вони тим, що один говорить про те, що було, а інший про те, що могло б бути. Тому поезія філософічніша й серйозніша за історію, бо поезія більше говорить про загальне, історія – про поодинокі. Загальне є те, що по необхідності або вірогідності такому-то [характеру] слід говорити або робити те-то; це й прагне [показати] поезія, даючи [героям вигадані] імена. А поодинокі – це, наприклад, що зробив або зазнав Алквіад” [1, 655]. Тенденції, які відчував Аристотель у розвитку історії та літератури, лягли в основу жанру історичного роману, – це й перспектива розкриття історії через призму художніх текстів та художнього вимислу, який доповнює реальне життя, а також наявність вигаданих персонажів, чим, доречі, скористався у своїй творчості, в першу чергу В.Скотт, та думка про те, що художнє мислення розширює діапазон історичних знань. Категорію цілого Аристотель визначає як „початок, середину і кінець” [1, 62], тобто в основі мислення лежать уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, зумовленості наступного попереднім.

На розвиток жанру історичного роману значно вплинули літературно-критичні статті та рецензії В.Г.Белінського. Головною функцією історичного роману критик вважав „зближення мистецтва з життям, вигадки – з дійсністю” [4, 316]. Аналізуючи історичні романи Загоскіна, Масальського, Лажечникова та інших романістів 30-х років, вимагав від них „історичної істини” [3, 135]. У XIX ст. В.Г.Белінський найближче підійшов до сутності жанру історичного роману. Учений помітив, що в романах В.Скотта критика цінувала тільки „історичну ширість норовів та костюмів”, „тоді як справа полягала перш за все у вірності дійсності, у живому та правдоподібному зображенні облич, умінні все побудувати на грі пристрастей, інтересів та взаємних стосунків характерів” [4, 105-106].

М.О.Добролюбов у статті „Про російський історичний роман” сказав про систему функцій історичного роману. Критик пише, що головне завдання історичного роману – „оживити мертву літеру літописного сказання, вдихнути живу душу в мертвий скелет підібраних фактів, висвітлити променем поетичного розуміння історично темну епоху, представити приватне внутрішнє життя суспільства, про яке історія розповідає нам тільки зовнішні події та стосунки” [5, 377-378]. Говорячи про різницю між історичним романом та романом про сучасність, він наголошує на тому, що автор історичного роману „не може на власний розсуд винаходити і вводити сюди все, що може служити покращенню висловлення і уявлення взятої ним ідеї” [5, 378], що він „повинен бути відданим не тільки тому, що може бути або буває, але тому, що дійсно було і було таким, а не іншим чином” [5, 378]. Критик застерігає художника від переказу історичних документів, тому письменнику доречно „внести в історію свій вимисел, але вимисел цей побудувати на історії, вивести його із природного руху подій...” [5, 378].

У 1902 році відбулася важлива літературна подія – в Санкт-Петербурзі вийшов „Показник історичних романів, оригінальних і перекладених, розташованих по країнах та епохах”, який складала А.В.Мезієр [8]. Її підсумкова праця нараховує 2 166 історичних романів. Вступна стаття відомого книгознавця та бібліографа М.О.Рубакіна має суто дидактичну спрямованість: виховне значення історичних романів, необхідність використання художніх історичних текстів на уроках історії. „... історичний роман – це ... велика виховна й освітня сила. ... з нею треба рахуватися і треба не користуватися, по-перше, як джерелом історичних знань, по-друге, як джерелом критичного мислення, розуміння оточуючого суспільного життя, і, по-третє, як джерелом альтруїстичних та суспільних емоцій” [8, 24]. Поставлено риторичне питання: „... що власне називати історичним романом? Не всяка книга, на якій написано

„історичний роман”, може бути названа такою. І навпаки, є книги, на яких ніколи не пишеться це слово, і які тим не менш повинні бути зараховані до категорії історичних романів” [8, 27]. Автор статті підводить ризику під визначенням історичного роману, називає дві основні вимоги цього жанру, - художність та науковість.

А.В.Мезієр виділяє дві функції історичного роману – виховну та освітню, і вважає його джерелом „історичних знань”, „критичного мислення та розуміння оточуючого суспільного життя”, „альтруїстичних та суспільних емоцій” [8, 25]. „Історичні знання втілюються в історичному романі в таку форму, яка робить їх доступними широкому колу читачів, про що не може і мріяти ні підручник, ні науково-популярна, ні тим більш наукова книга” [8, 26].

Так, А.В.Мезієр переконує, що в різних бібліотеках Росії кожен том історичного роману робить більше обертів протягом року, ніж роман неісторичний. Так, наприклад, в Санкт-Петербурзькій бібліотеці для службовців Міністерства фінансів на видання Саліаса в 1899 р. попит виявився в 511 задоволеннях і 207 незадоволених вимогів, попит на Вс.Соловйова в 260 перших і 223 других, Гюго 180 і 159, Данилевського 207 і 86, Мордовцева 188 і 97. Ці автори читаються навіть у Петербурзі більше Шпильгагена, Ожешко, Писемського, Дікенса, Островського, Гончарова, Ж.Занд, Достоевського.

У Самарській Олександровській бібліотеці в 1899 році твори Саліаса були взяті 816 разів, Вс. Соловйова 622, тобто більш ніж Тургенева, Гончарова, Достоевського.

Подібне явище спостерігаємо в Кишиневі, незважаючи на те, що головний читацький контингент складається із учнів нижчих та середніх навчальних закладів. У Симбірській безкоштовній народній бібліотеці-читальні на першому плані по кількості видач іноземних авторів у 1899 році стоять твори В.Скотта [8, 5-6].

Тривалі дискусії про зміст поняття „історичний роман” відбувалися в радянській критиці та літературознавстві в 30-ті роки, це був найбухливіший період розвитку історичної прози ХХ ст. Саме тоді з’являються чисельні літературознавчі статті: А.Кашинцев „Історичний роман в сучасній літературі” (1930) [6], А.Старчаков „Замітки про історичний роман” (1935) [12], Л.Цирлін „Радянський історичний роман” (1935) [15] та інші.

А.Кашинцев пише, що поняття „історичний роман” доводиться визнавати як „робочий термін”, а його характеристику слід відкласти до установаження твердої жанрової класифікації. Він звертає увагу на творчість письменників, які пишуть в історичному жанрі за кордоном: М.Алданов, Б.Зайцев, Д.Мережковський. Основна функція історичного роману, на думку А.Кашинцева, це „пожвавлення” факту через увагу до мемуарів, листів та документів минулого. А.Старчков полемізує з науковою доповіддю історика Цезаря Фрідлянда „Основні проблеми історичного роману”. Однією із характерних функцій історичного роману, на думку Ц.Фрідлянда, є зображення епохальних явищ. І тут же визнає розмитість цього визначення, наводячи приклад епохального роману „Клим Самгін”, що охоплює сорок років російської історії, але він не вважається твором історичного жанру в тому особливому значенні, яке притаманне „Петру Першому” О.М.Толстого та „Степану Разіну” О.Чапигіна. На цьому думка про „особливе значення” переривається. Далі у своїй доповіді Ц.Фрідлянд говорить: „Власне історичний роман – це роман, який піднімає індивідуальну, приватну подію на величезну висоту, розкриває сутність епохи, сутність трагічної колізії епохи, тому що існування минулих епох класового суспільства, - це трагічна „колізія” [6, 265-266]. До цього висловлення наводиться як приклад „Людська комедія” О. де Бальзака, однак автора „Людської комедії” ми не відносимо до історичних романістів. Випадковим А.Старчков вважає і таке визначення: „Жанр історичного роману за своєю сутністю глибоко оптимістичний, і історичний роман тільки тоді відіграє свою роль, коли трагічне минуле розв’язується не песимістично, а оптимістично, розкриваючи перспективи завтрашнього дня” [12, 266]. Незрозумілим залишається, через які обставини оптимізм стає функцією історичного жанру. А.Старчков вважає історичним романом твір, у якому були б не просто реальні персонажі, а обличчя, імена яких зберегла народна пам’ять, оскільки їхні думки та справи визначали долю народу.

У статті „Радянський історичний роман” Л.Цирлін цитує класиків, які висловлюють своє розуміння історії. Так, Вольтер наголошував на важливій функції історії – дати картини розвитку мистецтва, звичаїв, законів, військової дисципліни, торгівлі, мореплавства, поліції і т. ін., а не розголошувати слабкості та жорстокості, хоча й достовірні. Г.Юм наполягав на універсальній функції історичного роману: вивчаючи спосіб життя греків або римлян, слід добре вивчити звичаї та вчинки французів і англійців. Людство такою мірою однакове у всі часи, що історія не дає в цьому відношенні нічого нового або незвичного.

Л.Цирлін вважає, що історичний жанр нашої літератури необхідно відтворювати майже заново як жанр безрідний, зневажений, який не отримав належного місця в класичній спадщині. Тому радянському історичному романісту працювати складно за відсутності уторованих шляхів.

Суттєвою ознакою історичного роману дослідник вважає не стільки матеріал, скільки специфічне, особливе ставлення автора до свого матеріалу як матеріалу історичного. „Завдання полягає в тому, щоб зуміти крізь документальний матеріал певної епохи вхопити конфлікт, який розкриває типові риси цієї епохи, її закономірності. Цей конфлікт у всій конкретності його художнього перетворення складає те, що можна умовно назвати малою темою історичного роману” [15, 236]. „Але цей конфлікт – ця мала тема твору – повинна бути упорядкована якийсь великий загальний ідеї” [15, 236]. Л.Цирлін визначає три напрямки, за якими розвивається історична проза: „Тут є і жанрова своєрідність: Тинянов відтворив у нас психологічний жанр історичного роману, Форш веде оповідь майже завжди у філософсько-авантюрному плані, своєрідно поєднуючи іноді непокєднувані речі, як філософія і авантюра. О.М.Толстой у нас єдиний продовжувач вальтерскоттівський традиції політичного морально описового роману, про звичай державного і приватного життя епохи” [15, 239].

Зародженню ідеї функціонального підходу до літератури сприяло усвідомлення необхідності доповнення усталеної в науковій практиці схеми „епоха – письменник – твір” компонентом „читач” [2, 3]. Враховуючи загальне уявлення про літературу як одну із форм суспільної свідомості, виникає тенденція до розмежування двох підходів: історико-генетичного, що досліджує особливості становлення художніх явищ, та історико-функціонального, направлено на вивчення сприйняття результатів творчості. Першим запропонував і розробив принципи функціонального підходу до вивчення творів літератури в цілому і жанрів зокрема академік М.Б.Храпченка: „... Історико-функціональний підхід до літератури і передбачає вивчення не просто її функції самої по собі, а художніх творів в їх впливі на суспільну свідомість, в їх зв'язках з духовним життям людей в різні періоди часу” [14]. Тобто вплив літератури на життя суспільства, її розуміння та осмислення читачами є предметом однієї із літературознавчих дисциплін – історико-функціональне вивчення літератури (термін запропонував М.Б.Храпченко наприкінці 1960-х років). Головна сфера історико-функціонального вивчення літератури – існування творів у довготривалому історичному часі. Однак поняття „функціональність” у вітчизняному літературознавстві не нове. Так, у 1928 році В.Я.Пропп дослідив сюжетну функцію казки пропонував засіб щодо опису одного із жанрів фольклору. Під сюжетною функцією автор вбачав „вчинок діючої особи, який визначається з точки зору його значущості для ходу дії” [11, 25]. Ю.М.Тинянов розширив сутність змісту функції, виокремив композиційну функцію жанру. Акцентував увагу на таких елементах, як автофункція і синфункція [13, 272]. Як бачимо, система функціонального підходу, і тим більше вивчення всієї багатогранності функцій як окремих творів, так і жанрів, все ще знаходяться скоріше у стані постановки проблеми, аніж її вирішення.

Незважаючи на певні наукові зрушення в галузі жанру історичного роману, критерії його вивчення потребують значних доповнень та уточнень.

Особливо все це стосується і власне історичних романів і романів на історичну тематику та історіографії в різних типах романів у прозі та в поезії. Історичний роман, поєднуючи в собі високе й низьке, історичну достовірність і художній домисел, ознаки історіографії і власне художньої літератури, то що вимагає і особливих шляхів і технологій його вивчення – специфічної рефлексії фактів, їхньої модифікації, художньої трансформації та інтерпретації, специфічного образного синтезування, а також врахування його часових, просторових, національно-культурологічних та звичаєво-правових, етнічної ментальності викладу і т. ін. Історичний роман завжди і постійно перекидаючи містки між різними етапами і рівнями розвитку культур, між поколіннями і навіть між націями й народами, расами тощо, щоразу по-новому формулює вічні проблеми та історичні факти, а отже й по-новому інтерпретує реальну дійсність, історично обумовлює всі ці зміни. А тому виникає і потреба вивчення закономірностей зміни ідейно-естетичних та художніх поглядів авторів історичних романів.

Історичний роман – це самостійний жанр, наділений лише йому притаманними властивостями. Основними ознаками жанру є заглиблення в історичні події, достовірність цих подій, використання документу як головної вимоги написання твору. Важливим є підхід письменника до відображення історичних реалій, зокрема, використання ретроспективного плану, поєднання минулого й сучасного як прийом паралелізму, розкриття ознак духовності народу через зображення історичних та вигаданих постатей з використанням художнього вимислу і художнього домислу.

Однією із фундаментальних функцій історичного роману є формування історичної свідомості. Ю.О.Левада історичну свідомість розглядає як соціальну пам'ять. „Цим поняттям охоплюється все різноманіття стихійно сформованих або створених наукою форм, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, точніше, у якій суспільство відтворює свій рух в часі” [7, 191]. У дослідженнях Б.Олійника „Роман активної пам'яті” (1981), М.Жулинського „Які ж виміри людської пам'яті?” (1986), В.Гребньової „Народ, який не знає своєї історії, є народом сліпців” (1996) тощо історична пам'ять – важливий предмет розмови, який доводить правомірність і потрібність дослідження цієї специфічної частини художньої історіографії, важливої складової частини історичного роману. Відмінність історичної свідомості від інших форм суспільної свідомості полягає у тому, що вона вводить додатковий вимір – час. Таким чином, під історичною свідомістю розуміється зв'язок часів – минулого,

теперішнього та майбутнього у свідомості індивіда та суспільства в цілому. Недаремно Гамлет трагічно сприйняв ситуацію, коли „розпався зв'язок часів”.

Німецький політик Отто фон Бісмарк говорив, що війну з Австрією у 1866 році виграв прусський вчитель. Австро-пруська війна 1866 року була виграна прусськими солдатами, однак Бісмарк перевагу в перемозі надає вчителю, вчителю історії. Основним матеріалом, на якому реалізується патріотичне виховання, є пам'ять минулого, виховання історією. Поважати минуле закликає Ф.Ніцше: „... історія, в свою чергу, належить тому хто охороняє і почитає минуле, хто з вірністю та любов'ю звертає свій зір туди, звідки він з'явився, де він став тим, що він є; цим благоговійним ставленням він ніби гасить борг вдячності за самий факт свого існування” [9, 174].

Функції історичного роману варто розглянути і в контексті жанрового різновиду історичного роману: хронікально-документальний – ретельно відтворює давнє минуле, історико-політичний, у якому політика відіграє визначну роль; історико-філософський, який досліджує складний взаємозв'язок минулого й теперішнього; у авантюрно-пригодницькому – історія виступає як фон; псевдоісторичний – де історія викривлена навмисне.

Наукову перспективу має звернення до традиційного історичного персонажа та його функцій в художньому тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – 830 с.
2. Баранов С.Ю. Функциональное изучение литературы и проблема жанра / О. Баранов // Жанры в историко-литературном процессе: Межвузовский сборник. – Вологда: ВГПИ, 1985. – С. 3-17.
3. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 10 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. – 680 с.
4. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 10 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 8. – 728 с.
5. Добролюбов Н.А. О русском историческом романе / Н. Добролюбов // Добролюбов Н.А. Избранное. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1986. – 432 с.
6. Кашинцев А. Исторический роман в советской литературе / А. Кашинцев // На литературном посту. – 1930. – № 3. – С.39-47.
7. Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод / Ю. Левада // Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука, 1961. – 306 с.
8. Мезиер А.В. Указатель исторических романов, оригинальных и переводных, расположенных по странам и эпохам / А. Мезиер – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1902. – 119 с.
9. Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С. 158-230.
10. Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1971. – Т.3., Ч.1. – 687 с.
11. Пропп В.Я. Морфология сказки / В. Пропп. – М.: Наука, 1969. – 286 с.
12. Старчаков А. Заметки об историческом романе / А. Старчаков // Новый мир. – 1935. – № 5. – С. 265-275.
13. Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Тынянов – М.: Наука, 1977. – 576 с.
14. Храпченко М.Б. Эпиграф к сб. Вопросы функционального изучения литературы / М. Храпченко. – Вологда: ВГПИ, 1982. – С.1.
15. Цырлин Л. Советский исторический роман / Л.Цырлин // Звезда. – 1935. – № 7. – С. 227-249.